

Staša Babić*Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
stasa.babic@gmail.com***Zorica Kuzmanović***Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
zoricakuzmanovic@gmail.com*

Atenica: u potrazi za izgubljenim spalištem*

Apstrakt: Funerarni konteksti svakako su arheološki zapisi u čijem formiranju značajnu ulogu igraju simboličke i kultne predstave zajednice. S druge strane, u odsustvu pisanih svedočanstava o tim predstavama, arheolozi su skloni da svoje interpretacije zasnivaju na uopštenim i pojednostavljenim idejama o „primitivnim” kultovima, kao što je „solarni kult”. U takvom postupku, tehnički aspekti zapisa zanemaruju se u korist tumačenja pretpostavljenih simboličkih „poruka”. Među kneževskim grobovima centralnog Balkana, humke u Atenici pored Čačka dugo su predstavljale jedini primer ove vrste sahrane koji je istražen u okviru sistematskih arheoloških istraživanja i stoga je čitav niz autora posvećivao posebnu pažnju konstrukciji ovih tumula i mogućnostima interpretacije rituala koji je pratio polaganje pokojnika. U ovom pogledu, naročito je značajna tzv. „ritualna površina” u okviru humke II – tri pravougaona prostora oivičena redovima oblutaka, sa pravilno raspoređenim levkastim jamama, ispunjenim tamnom zemljom, fragmentima keramike i gorelih kostiju. Interpretacije su se kretale od ideja o grobovima kremiranih ljudskih žrtava, preko replika svetilišta, sve do složene simbolike solarnog kulta, izražene numerološkim pravilnostima. S druge strane, budući da se radi o kremiranim pokojnicima, u okviru obe humke identifikovana su spališta – relativno male lučne konstrukcije od redova oblutaka, na kojima su takođe zapaženi tragovi gorenja. Niz praktičnih nelogičnosti koje proističu iz ovih tumačenja ostao je po strani, u nastojanju da se složeni ritual sahrane sa kremacijom poveže sa simboličkim predstavama percipiranim kao primerene za kulturni kontekst sahrana u Atenici – ljudske žrtve, solarni kult. U kružnom dokaznom postupku, ove su ideje, manje ili više prećutno, uzimane za početnu premisu šire interpretacije kulturnih praksi zajednice koja je svoje istaknute članove sahranila pod humkama u blizini Čačka.

Ključne reči: Atenica, kneževski grobovi, spalište, simbolika funerarnog zapisa, analoško zaključivanje

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu”, broj 177008, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

U arheologiji centralnog Balkana kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba predstavljaju jednu od centralnih tema, preko kojih se prošlost ovog područja vezuje za velike evropske narative. Pojava funerarnih celina koje se po složenosti konstrukcije, brojnosti i raznovrsnosti grobnih priloga razlikuju od većine istovremenih sahrana na istom području tradicionalno se tumači kao odraz novog društvenog reda stvari, u kojem dominantnu ulogu igraju poglavari zajednica – kneževi (Benac i Čović 1957; Palavestra 1984; Vasić 1987). Gvozdeno doba tako se smešta na zamišljenoj univerzalnoj lestvici društvenog razvoja i, eksplicitno ili ne, zajednicama ovog perioda pripisuju se odlike *poglarstva* (up. Babić 2004; Thurston 2009). Otud sledi uglavnom prećutna pretpostavka da su gvozdenodopske zajednice već bile relativno stabilne u pogledu etničkog sastava i da su društveni procesi unutar njih vodili formiranju ranih država (up. npr. Benac 1987). Posebno se ističe prisustvo predmeta proizvedenih u radionicama arhajske Grčke, koji ukazuju na veze sa klasičnim svetom i pojačavaju sličnosti balkanskih spomenika sa onima u zapadnoj Evropi, kao što su sahrane u Viksu ili Hohdorfu (Babić 2002, 2004). Na osnovu ovih elemenata, kneževski grobovi postavljeni su kao tipična ilustracija jedne etape istorijskog razvoja na tlu centralnog Balkana, koja svojim sadržajem korespondira sa širim razvojem evropske kulture i, najzad, sa univerzalnim pravilnostima i pretpostavkama o očekivanom ponašanju zajednica koje su ih podigle. Na taj način, arheološki zapis postaje podložan generalizacijama i otvoren je put da se na osnovu artefakata donose zaključci različitog stepena opštosti. Tako iz funerarnih spomenika zajednica koje nisu ostavile pisana svedočanstva o svojim kulturnim praksama, niti o narativima kojima su ih objašnjavale, arheolozi nastoje da rekonstruišu zakonitosti koje su upravljale nastankom ovih celina, oslanjajući se na ovaj širi referentni okvir, sa očekivanjima *kako treba da izgledaju* verovanja i običaji zajednice prethodno locirane na određeni stepen društvenog i kulturnog razvoja (up. Edwards 2005, 114, 115). Međutim, u srpskoj arheologiji sam referentni okvir, kao i logika na kojoj on počiva, najčešće ostaju implicitni, svodeći se na „zdravorazumska zapazanja” (up. Džonson 2008, 17–29). Odavde proističu mnogi problemi u interpretaciji, koji prevazilaze teorijska neslaganja i tiču se već samog načina na koji se originalno publikuje arheološka građa i time postaje dostupna sledećim istraživačima. Zaključci koji se ne dovode u vezu sa postupkom zaključivanja postaju stalna mesta, koja se ponavljaju u kasnijim tekstovima, vremenom stičući status *činjenice*, nasuprot *interpretacije*. Zato je nužno podsetiti se ponovo kako na osnovu arheološkog zapisa nastaje arheološki podatak, a na osnovu niza tih podataka narativi koji predstavljaju tumačenje prošlosti.

Arheološko zaključivanje po svojoj prirodi nužno uključuje postupak uspostavljanja analogija između kulture poznate samo na osnovu materijalnih tragova i onih koje poznajemo kroz posmatranje ponašanja ljudi. Kroz istoriju discipline, ovu neminovnost arheolozi su razrešavali na različite načine, od prećutnog

zanemarivanja implikacija, preko aktivnog postuliranja teorijskog okvira koji omogućava, pa čak i zahteva određivanje analogija između zajednica u prošlosti i onih poznatih na osnovu etnografskog posmatranja, do problematizovanja uloge i odgovornosti samih istraživača u ovom postupku (Babić 2015b; Kuzmanović 2009, 2010). Epistemološki problemi koje otvara postupak premošćavanja između statičnog materijalnog zapisa i pretpostavljenog ponašanja ljudi predstavljaju jednu od centralnih tačaka rasprava unutar arheološke teorije (up. npr. Hodder 2012). S druge strane, sve su brojniji autori koji veoma argumentovano ukazuju da pitanja teorijske potke arheološkog istraživanja daleko prevazilaze nivo apstrakcije i da su već terenske prakse istraživača u dubokoj međuzavisnosti sa njihovim opštim pretpostavkama (Jones 2002; Lucas 2001, 2012), bilo da su one eksplicitno izrečene ili, možda još važnije, kada su ove opšte pretpostavke formulisane kao univerzalne datosti koje ne podležu preispitivanju, niti je nužno argumentovati ih. Postupak arheološkog iskopavanja i beleženja neminovno podrazumeva selekciju podataka i deskripciju konteksta, grupisanje, dovođenje u vezu i naglašavanje elemenata koji se smatraju značajnim, te zanemarivanje drugih (Babić 2015a). U ovom procesu presudnu ulogu igra pretpostavka terenskog istraživača o tome koji je značaj lokaliteta koji istražuje, koja i kakva pitanja očekuje da reši. Analogije sa već poznatim lokalitetima, ali i sa drugim kulturnim kontekstima, utiču na opažanje i zaključivanje. Ovo je posebno važno stoga što se veliki deo arheološkog zapisa po pravilu uništava iskopavanjem i sledeći istraživači sa njegovim originalnim izgledom upoznaju se kroz terenske izveštaje, dakle – kroz niz već selektovanih podataka, opisanih i dovedenih u međusobne veze na način na koji je to učinio terenski istraživač. Autoritet zasnovan na *otkriću* kao jedan od ključnih mehanizama uspostavljanja hijerarhije unutar arheološke zajednice (Pruitt 2011) dovodi do toga da se jednom ovako uspostavljeni zaključci decenijama ponavljaju u literaturi, zadobijajući status neupitne činjenice, na kojoj se zasnivaju dalja tumačenja. Često se očekuje da se nelogičnosti koje se gomilaju otklone „budućim istraživanjima”, koja će bez sumnje takođe biti obojena prethodno uspostavljenom slikom (up. npr. Vasić 1987, 647). Kada se radi o klasi arheoloških spomenika koji predstavljaju referentne tačke prošlosti određenog područja, kao što su to kneževski grobovi centralnog Balkana, posebno je izražena tendencija da se originalnoj publikaciji iz pera terenskog istraživača posveti poverenje. Tek će promena teorijskog polazišta ukazati na moguće nedoslednosti originalnog opisa. Pogledajmo zato kako su u slučaju jedne kneževske sahrane prethodna očekivanja istraživača uticala na tumačenje funerarnog kulta i oblikovala njihova zapažanja već tokom iskopavanja.

Kneževske humke u Atenici pored Čačka posebno su pogodne za ovakvo razmatranje, jer su dugo predstavljale jedini primer ove vrste sahrane koji je istražen u okviru sistematskih arheoloških istraživanja (Đuknić i Jovanović

1966). Stoga je čitav niz autora posvećivao posebnu pažnju konstrukciji ovih tumula i mogućnostima interpretacije rituala koji je pratio polaganje pokojnika (Čače 1986; Jovanović 1979; Palavestra 1984; Vasić 1986, 1987; Babić 2004, 94–98). Radi se o dve humke podignute u neposrednoj blizini (Sl. 1), u kojima je konstatovan stilski i hronološki gotovo jedinstven pokretni materijal, što je dovelo do prve pretpostavke – da su pokojnici sahranjeni u njima morali i za života biti u veoma bliskim odnosima. Veća humka, prilikom terenskih radova obeležena kao humka II, imala je prečnik od oko 70 m, ozidanu centralnu grobnu konstrukciju u kojoj su konstatovani tragovi spaljenog pokojnika i dva koncentrična potporna prstena, očuvana u celini (Đuknić i Jovanović 1966, 1–14). Istočno od centralne ozidane konstrukcije, istraživači su uočili lučni prostor dimenzija 5,10 x 1,20 m popločan kamenom, sa intenzivnim tragovima gorenja, koji su interpretirali kao mesto na kojem je izvršena kremacija (Đuknić i Jovanović 1966, 9, 53). Manja humka I, prečnika od oko 35 m, nalazila se zapadno od humke II i takođe je sadržala centralnu ozidanu grobnu konstrukciju i jedan u celini očuvan potporni prsten (Đuknić i Jovanović 1966, 3–7). U severoistočnom segmentu humke, uz sam prsten, konstatovana je površina nagorele zemlje sa fragmentima keramike i nagorelih kostiju, dimenzija 1,05 x 0,45 m, koja je označena kao spalište (Đuknić i Jovanović 1966, 5, 53). Severozapadno od centralnog groba humke I nalazila se i lučna konstrukcija od kamena u kojoj su konstatovani predmeti od zlata, srebra, ćilibara i stakla, protumačena kao periferni grob, sekundarno ukopan pošto je plašt humke već nasut (Đuknić i Jovanović 1966, 5, 6).

Antropološka analiza spaljenih ljudskih kostiju iz humki u Atenici nikada nije izvršena, te je samo na osnovu vrste priloga i razlike u dimenzijama humki izneta pretpostavka da je u većoj sahranjen muškarac – knez, a u manjoj žena, povezana sa njim rodbinskim vezama, najverovatnije brakom (Đuknić i Jovanović 1966, 50, 51).¹ Kasniji istraživači, prateći ovu liniju argumentacije, u periferni grob humke I smestili su mladu osobu – sina ovog kneževskog para, iz ovakvog tumačenja dalje izvlačeći dalekosežne zaključke o načinima nasleđivanja i obeležavanja statusa u zajednicama starijeg gvozdenog doba (Babić 2004, 130–135; Palavestra 2009). Određivanje roda pokojnika na osnovu karaktera grobnih priloga (nakit kod žena i oružje kod muškaraca) veoma je rasprostranjena praksa među arheolozima, koja se zasniva na očekivanoj raspodeli društvenih uloga. Međutim, u slučajevima kada su na nekropolama rađene osteološke analize, pokazuje se da odstupanja od ove šeme nisu beznačajna, da je u različitim kulturama povezivanje određenih predmeta sa pojedinim rodnim

¹ „Grobna celina humke II, po svom bogatstvu u oružju, kolskoj i konjskoj opremi i upadljivom nedostatku nakita, nedvosmisleno opredeljuje ne samo pol spaljenog pokojnika kao muškarca, već istovremeno svedoči o njegovim funkcijama ratnika i plemenskog vođe” (Đuknić i Jovanović 1966, 50).

ulogama moglo značajno da odstupa od ovog obrasca i rukovodi se sasvim drugačijim principima (Arnold and Wicker 2001). Ovo upozorenje još jednom nam ukazuje da je naše razumevanje prošlosti u dubokoj zavisnosti od predstava koje zasnivamo na sopstvenom iskustvu i vrednosnim sudovima.

Očekivanja istraživača ne moraju poticati iz neposrednog savremenog okruženja, kao što je slučaj sa rodним ulogama, već mogu biti posledica nastojanja da se arheološki zapis pred istraživačem objasni celovitom rekonstrukcijom, u kojoj se prepoznaju svi elementi zamišljenog narativa. U slučaju sahrana kremiranih pokojnika, kao u Atenici, potrebno je identifikovati površine na kojima su tela spaljena, kako bi se objasnio čitav funerarni ritus. Tako su lučni prostori uz potporni prsten obeju humki, popločani kamenom, među kojim su rasute nagorele kosti i fragmenti keramike, određeni kao spališta (v. takođe Babić 2004, 94–98). U isto vreme, autori konstatuju: „Lomače su u obe humke morale biti *znatne veličine*, jer su tela kneza i kneginje spaljena zajedno sa kolima, na kojima su verovatno i bila dovežena do humki” (Đuknić i Jovanović 1966, 53, 54, naglasile S. B. i Z. K). Problem nastaje već kod dimenzija ovih lučnih površina, posebno u slučaju humke I, ali je naročito izražen s obzirom na oblik, koji nije najpodesniji za smeštanje kola. Nagorela zemlja unutar funerarne konstrukcije može se objasniti na različite načine, kao posledica raznovrsnih događaja tokom i posle sahrane. Istraživači Atenice, međutim, ne navode razloge zbog kojih su površine uz potporne prstene humki na kojima su zapaženi tragovi gorenja interpretirali baš kao mesta na kojima su spaljena tela pokojnika. Kao u mnogim sličnim prilikama, ostaje nam samo da prihvatimo rezultate njihovog analoškog zaključivanja tokom iskopavanja, uprkos tome što i sami navode: „Na Glasincu se spaljivanje mrtvih vršilo uglavnom van tumula, ali su ostaci spaljenih pokojnika prenošeni zatim na mesto sahrane“ (Đuknić i Jovanović 1966, 54, fusnota 122). Ne samo u monografiji posvećenoj Atenici (Đuknić i Jovanović 1966, 85), već i u drugim prilikama, isti autor nalazio je najbliže analogije za humke kod Čačka u nešto starijim sahranama glasinačke oblasti zapadne Bosne, kako u pogledu konstrukcije i grobnih priloga, tako i što se tiče društvenih fenomena kojih su ove sahrane odraz (Jovanović 1979, takođe Vasić 1987, 648). Ostavljajući po strani pitanje kako prenošenje ostataka spaljenih pokojnika na mesto sahrane umanjuje razliku između običaja spaljivanja unutar i izvan tumula, ostaje upadljivo da se doslednost analoškog zaključivanja napušta u korist konstruisanja celovitog narativa, koji treba da opiše čitav ritual, sa svim očekivanim elementima i njihovim materijalnim tragovima, kakav je ponuđen u zaključnim razmatranjima monografije o Atenici (Đuknić i Jovanović 1966, 50–59).

Sledeća etapa ovako rekonstruisanog rituala vodi nas do prostora konstatovanog unutar većeg potpornog prstena humke II, označenog kao *žrtvena konstrukcija* (Đuknić i Jovanović 1966, 10–14), na kojoj istraživači smatraju da su izvršeni „posebni obredi” (Đuknić i Jovanović 1966, 54). Radi se o četiri

pravougaona prostora oivičena redovima oblutaka, duž čijih ivica su se nalazile jame prečnika od 0,10 do 0,50 m, takođe oivičene oblucima, u kojima su uočeni tragovi ugljenisanog drveta, fragmenti keramike i gorelih kostiju. Na osnovu njihovog simetričnog rasporeda, ovi ukopi su bez rezerve označeni kao *žrtvenici* (Đuknić i Jovanović 1966, 10). Doduše:

„Za sada je veoma teško odrediti pravo značenje žrtvene konstrukcije. Sigurno je samo to, da je konstrukcija bila neposredno vezana za pogrebni ritual, što proizlazi iz njene orijentacije prema kneževskom grobu, i po tome, što je bila podignuta u isto vreme kada i ostali objekti na platformi” (Đuknić i Jovanović 1966, 52).

Istovremenost objekata unutar humke II istraživači detaljno dokazuju stratigrafskim položajem pojedinih elemenata njene konstrukcije, odnosno precizno izraženim i u tabelu složenim dubinskim kotama, gde su pojedinačno navedeni svi ukopi – žrtvene jame (Đuknić i Jovanović 1966, 12–14). Ovakvo pretakanje terenskih zapažanja u kvantifikovane karakteristike arheološkog zapisa, tipično za procesni pristup, sa kojim monografija o Atenici inače ne pokazuje nikakve srodnosti, po svoj prilici treba da posluži kao dokaz objektivnog i preciznog opisa situacije zatečene tokom iskopavanja, iz čega neposredno slede očigledni zaključci. Prečutana je pretpostavka istraživača da svi elementi arheološkog zapisa koji se nalaze na istoj dubinskoj koti *moraju biti istovremeni*. Drugačije svedoče nepregledni slučajevi arheoloških lokaliteta sa kompleksnim stratigrafskim situacijama, preklapanjima, naknadnim ukopima, posledicama različitih tafonomskih procesa (up. npr. Babić 2015b).

Slična argumentacija, zasnovana na percipiranim matematičkim pravilnostima, primenjena je i u daljem razmatranju mogućih tumačenja površina oivičenih oblucima:

„U žrtvenoj konstrukciji se po prvi put u ilirskom pogrebnom ritualu, koliko je dosada poznato, pridaje određeni značaj brojnim vrednostima (...) Bočni prostori sadrže *tačno određeni broj žrtvenika*, što je jasno po maksimalnom korišćenju prostora i simetriji rasporeda žrtvenika” (Đuknić i Jovanović 1966, 52, naglasile S. B. i Z. K).

Ova tvrdnja gubi na uverljivosti ukoliko pogledamo plan ove konstrukcije (Sl. 2) izdvojen od tumula sa kojima je doveden u suštinsku vezu. Raspored ukopa zaista je relativno pravilan, ali može ukazivati i na funkcionalnu potrebu graditelja da obezbede stabilnost neke nadzemne konstrukcije, čiji su stubovi bili postavljeni u jame i učvršćeni oblucima. Kasnija interpretacija humki u Atenici, i dalje zadržavajući vezu između platformi i sahrana, nastavljajući potragu za spalištem, ponudila je rešenje da su te nadzemne konstrukcije mogle biti platforme na kojima su kremirani pokojnici na kolima čiji su delovi oštećeni vatrom konstatovani unutar centralnih grobnih konstrukcija (Babić 2004, 97, 98). Kod

prvih istraživača, međutim, prevagnula je potreba da se ateničkim sahranama pripiše složen sistem verovanja, koji bi uključivao i veoma apstraktnu, i zapravo neobjašnjenu, simboliku brojeva. Iako među materijalom iz humki kod Čačka nije konstatovan nijedan drugi element koji bi ukazivao na numeričku simboliku, niti kakvu drugu matematičku pravilnost, na primer u dimenzijama humki, pa i samih platformi oivičenih oblukom, broj ukopa i njihov raspored dovedeni su u vezu sa verovanjima zajednice koja je ovde sahranila svoje članove.

Jednako slobodno istraživači Atenice pripisali su njenim graditeljima još jednu kulturnu praksu: „Dosledno sprovedena orijentacija obe humke i ostalih konstrukcija prema istoku, *morala je da zavisi* od određenog kulturnog odnosa prema suncu. Za postojanje solarnog kulta u starijem gvozdenom dobu ima *savim pouzdanih dokaza...*” (Đuknić i Jovanović 1966, 55, 56, naglasile S. B. i Z. K), dopunjujući u fusnoti ovu tvrdnju: „Solarni kult je bio veoma snažno razvijen kod Dačana u periodu koji prethodi rimskoj okupaciji, što istovremeno *podrazumeva* njegovu dugu tradiciju (...) Kult sunca u evropskoj praistoriji ima međutim svoje poreklo još u bronzanom dobu...” (Đuknić i Jovanović 1966, 56, fusnota 123, naglasile S. B. i Z. K).

Ako ostavimo po strani geometrijsko pitanje na koju stranu može biti orijentisana *kružna* konstrukcija, ostaje arheološko pitanje da li običaji kod Dačana pre rimske okupacije, i sami rekonstruisani samo na osnovu arheoloških pokazatelja, bez pisanih izvora, neminovno ukazuju na dugu i geografski veoma rasprostranjenu tradiciju, koja van sumnje obuhvata i oblasti oko Čačka u vreme podizanja ateničkih humki. Solarni kult jedna je od uopštenih i veoma rasprostranjenih modernih ideja o praistorijskim verovanjima, koja nalazi uporište u različitim elementima materijalne kulture, od orijentacije građevina do ornamentike na keramici ili predmetima od metala (npr. Benac 2012, 25–41). Izvesno je da prirodne pojave, posebno ciklične i od životne važnosti, kao što je kretanje Sunca, imaju svoj odjek u vremenski i prostorno veoma udaljenim kulturama i njihovim kulturnim predstavama. S druge strane, kao i u slučaju simboličke brojeva, ni sami autori u ateničkom materijalu ne nalaze nijedan element koji bi potkrepio njihovu pretpostavku, osim orijentacije (*kružnih*) konstrukcija prema istoku. Od praistorijske zajednice *očekuje se* da ima poseban odnos prema nebeskim telima i cikličnoj smeni dana i noći.

Sledeći pravac tumačenja „žrtvene konstrukcije” okreće se u nešto konkretnijem pravcu:

„Ali tu bi ipak preostala mogućnost, da je u žrtvenoj konstrukciji izvršena *grupna sahrana* istovremeno kada i kneževa. Ako bi to bilo tačno, tada dolaze u obzir jedino lica bliska kneževoj okolini: ratnici stradali u istom sukobu kao i knez, kneževa posluga, ili *druga potčinjena lica*” (Đuknić i Jovanović 1966, 52, naglasile S. B. i Z. K).

Na osnovu prisustva male količine fragmentovanih kostiju (ljudskih?) nađenih u pojedinim jamama, dakle, razvijeno je tumačenje da je sahranjeno dvadeset osoba koje su stradale u hipotetičnom sukobu koji je života koštao i samog kneza, o čijim okolnostima smrti ništa ne znamo, niti igde u gvozdenom dobu centralnog Balkana postoji analogija koja bi ukazivala da je u ovom periodu postojao veoma kompleksan običaj grupne sahrane. Još je radikalnija pretpostavka o sahrani „drugih potčinjenih lica”, koja implicira ljudsku žrtvu. Na sličan način – supstitucijom ljudske žrtve, objašnjeno je i prisustvo ženskih grivni u još jednoj kneževskoj humci, Ararevoj gromili na Glasincu, koja je inače pripisana muškom pokojniku, na osnovu prisustva korintskog šlema (Čović 1979, 160–162). I u ovom slučaju tvrdnja o polu sahranjene osobe zasnovana je samo na ratničkom karakteru ovog dela opreme, što je otvorilo pitanje *ženskih* komponenti nalaza, pre svega nakita. Tumačenje da je ženska osoba mogla biti sahranjena sa šlemom (Babić 2004, 128, 129) istraživačima je bilo manje prihvatljivo nego pretpostavka da se radi o supstituciji običaja da palog ratnika u grob prati supruga, o kojem inače nemamo nikakvih arheoloških dokaza. Na drugoj strani, prema ideji ljudske žrtve kao delu repertoara kulturnih praksi zajednica kasne praistorije Evrope iskazuju se rezerve, čak i kada se radi o nalazima koji sa daleko više osnova upućuju na mogućnost ritualnog ubistva, kakvi postoje u oblastima izvan Balkana (Parker Pearson 1999, 67–71). Arheološki, etnografski i istorijski dokumentovani primeri najzad navode na zaključak da je moćan koncept ljudske žrtve iznenađujuće teško definisati i razlikovati ga od egzekucije ratnih zarobljenika ili prestupnika (Parker Pearson 1999, 17–20). Čini se najzad da su i sami autori iskopavanja u Atenici brzo napustili ovu ideju i okrenuli se drugim putevima interpretacije:

„Izgledalo bi verovatnije da žrtvena konstrukcija, sudeći po njenoj osnovi, predstavlja kopiju ili zamenu za građevinu čija uloga u realnom životu takođe nije bila profana. Ovde bi postojale dve mogućnosti: ili treba računati sa *svetilištem*, pa bi osnova žrtvene konstrukcije i raspored žrtvenika bili kopija već poznatog kanona, ili bi žrtvena konstrukcija imala *simboličan značaj*, služeći kao zamena kneževskom zemaljskom domu, tako da naglašavanje kulturnih elemenata (žrtvenika), znači prilagođavanje potrebama drugog, podzemnog sveta” (Đuknić i Jovanović 1966, 53, naglasile S. B. i Z. K.).

Ostajući verni analoškom objašnjenju, oni ovde uspostavljaju *analogiju sa nepoznatim* – svetilištima koja do danas nisu otkrivena, ili staništima poglavara, koja su nam takođe nepoznata, kao i kanon koji bi rukovodio podizanje ovakvih građevina. U pozadini ponovo leži neizrečena pretpostavka o *očekivanom društvenom redu stvari* u zajednicama kasne praistorije, iskazana i u samom zaključku rekonstrukcije pogrebnog rituala:

„Sve to ujedno predstavlja i atribute najvažnijih kategorija kneževog ličnog života u okvirima *tradicionalne plemenske organizacije*, kategorija kao što su rat, *lično bogačenje* ili lov” (Đuknić i Jovanović 1966, 56, naglasile S. B. i Z. K.).

Na ovom mestu autori svoju argumentaciju još jednom prepuštaju podrazumevajućim idejama o društvenim pravilima koja su regulisala odnose unutar zajednica kasne praistorije. Osnovu čini uverenje da položaj autoriteta – prerogativ da pojedinac donosi odluke u ime grupe, neminovno sa sobom povlači i ekonomske povlastice, uključujući najzad i raskošnu rezidenciju. Kao što je često slučaj sa interpretacijama zasnovanim na kulturno-istorijskom pristupu arheološkom istraživanju, i ova premisa postavljena je kao prosto zapažanje neminovnih činjenica o ljudskom društvu. Međutim, ideja o nužnoj zavisnosti između društvenog autoriteta i ekonomskog izdvajanja pojedinaca ima svoju dugu istoriju u drugim oblastima istraživanja, odakle je, zajedno sa drugim podrazumevajućim konceptima, prihvaćena među arheolozima još od vremena formiranja discipline (Babić 2005, 69–71). Promena u ovom smislu nastupa sredinom 20. veka, kada, posebno u okviru procesne paradigme, eksplicitno povezivanje arheološkog zapisa sa određenim modelima društvene organizacije postaje praksa arheologa. Tada su zajednice kasne praistorije svrstane u kategoriju *poglarstva* – društava sa vertikalnom strukturom, organizovanih pre svega na srodničkim vezama, na čijem vrhu se nalazi ratnička aristokracija, dok ostatak populacije zauzima manje ili više ujednačen društveni položaj u odnosu na status i moć društvene elite (Babić 2004, 2005; Thurston 2009). Po ovom tumačenju, pristup vitalnim resursima i njihovu preraspodelu, kao i ideološki okvir u kojem je društvo funkcionisalo, kontrolisali su *poglavari*, arheološki najčešće prepoznatljiviji po monumentalnim bogato opremljenim grobovima, kao što je slučaj u Atenici. Ukoliko, dakle, pretpostavimo da su kneževski grobovi centralnog Balkana odraz ovakvog reda stvari, atenički knez „u okvirima tradicionalne plemenske organizacije” nije se mogao odavati „ličnom bogaćenju”, već je njegova ekonomska uloga u zajednici podrazumevala kontrolu resursa i njihovu *redistribuciju*. Najzad, model društvene strukture zasnovane na poglarstvu i srodničkim vezama i sam je podvrgnut preispitivanju: niz autora poslednjih godina ističe da vertikalno ustrojeno poglarstvo nije nužno jedino objašnjenje načina na koji su bile organizovane gvozdenodopske zajednice, te da bi modeli heterarhije, segmentarnog, egalitarnog i trans-egalitarnog društva mogli biti daleko primereniji za određene oblasti Evrope (Thurston 2009; Mihajlović 2015). Visok stepen varijabilnosti arheoloških zapisa gvozdenog doba dozvoljava i pretpostavku da su u različitim područjima Evrope gvozdenog doba istovremeno postojali različiti tipovi društava. Dakle, „tradicionalna plemenska organizacija”, shvaćena kao univerzalno pravilo, na osnovu koje treba očekivati da grobovi poglavara odražavaju njihov lični život usmeren na rat, lično bogaćenje i lov kao ključne aktivnosti, danas ne može biti neupitna potka na kojoj zasnivamo svoje interpretacije funerarnog zapisa.

S obzirom na to da humke iz Atenice svojim nalazima od zlata, srebra, ćilibara (Palavestra i Krstić 2006), a posebno predmetima koji se mogu povezati sa radionicama arhajske Grčke – bronzanim i keramičkim posuđem (Babić 2002, 2004), predstavljaju izuzetnu pojavu u starijem gvozdenom dobu centralnog Balkana, monografija u kojoj su prvi put predstavljene akademskoj javnosti bila je osnov mnogih kasnijih radova, pa i sintetskog prikaza u referentnoj publikaciji *Praistorija jugoslavenskih zemalja V* (Vasić 1987). Uz neznatna odstupanja, autor prihvata većinu tumačenja ovih funerarnih konstrukcija i na tom osnovu uključuje nalaze iz Atenice u sveobuhvatnu sliku o kulturnim, društvenim, ekonomskim uslovima života gvozdenodopskih zajednica ovog područja. Na taj način, zatvara se začarani krug zaključivanja, koji počinje sa prvim susretom sa arheološkim zapisom, tokom iskopavanja i beleženja na samom terenu. Iako su arheolozi skloni da ustvrde kako u ovoj fazi rada teorijske postavke ne igraju nikakvu ulogu, primer ateničkih sahrana pokazuje da veoma složeni koncepti, kao što su solarni kult ili prinošenje žrtve, pa čak i ljudske, nalaze svoj put već u deskripcije pojedinih elemenata konstrukcije. Ideje o kulturnom, društvenom i ekonomskom redu stvari u „tradicionalnoj plemenskoj organizaciji” dalje presudno utiču na interpretacije praksi koje su dovele do nastanka arheološkog zapisa. Autoritet koji u arheološkoj zajednici proističe iz čina otkrića i prvog publikovanja (*sensu* Pruitt 2011) dovodi do toga da se ova inicijalna slika, gotovo neizmenjena, uključuje u šire narative o prošlosti. Tako je i u autoritativnoj sintezi znanja o gvozdenom dobu čitavog centralnog Balkana prihvaćeno tumačenje da površine oivičene oblucima predstavljaju žrtvene konstrukcije, uz oprezan zaključak da njihova funkcija i simbolika predstavljaju pitanje „na koje će moći da bude odgovoreno tek novim istraživanjima” (Vasić 1987, 647). Nova istraživanja, međutim, doneće mogućnosti nove interpretacije, koja će imati manje nedoslednosti u odnosu na sam arheološki zapis, ukoliko počivaju na celovitom i eksplicitnom teorijskom pristupu, koji sa sobom povlači određene metodološke i, najzad, methodske postupke, počevši od terenskih praksi. Kada se radi o pitanjima kulta i rituala zajednica koje za sobom nisu ostavile pisane tragove, posebno su velike opasnosti generalizacija i pribegavanja stereotipizovanim predstavama o „primitivnim kultovima” (Edwards 2005, 114, 115). Ukoliko nekritički prihvatimo ove predstave, ne razmatrajući njihove šire teorijske i epistemološke implikacije, te za njih tražimo potvrde u arheološkom zapisu, narativi koje proizvodimo ostaće zarobljeni u zatvorenom krugu premisa čije je poreklo zatureno, kojima objašnjavamo arheološki zapis, selektujući one njegove elemente koji odgovaraju našim očekivanjima i zanemarujući nelogičnosti koje iz toga proističu.

Literatura

- Arnold, Bettina and Nancy L. Wicker (eds.) 2001. *Gender and the Archaeology of Death*. Oxford: Altamira Press.
- Babić, Staša. 2002. 'Princely Graves' of the Central Balkans – Critical history of research, *Journal of European Archaeology V (1)*: 70–88.
- – –. 2004. *Poglarstvo i polis – Starije gvozdeno doba centralnog Balkana i grčki svet*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- – –. 2005. "Status identity and archaeology". In *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, eds. M. Diaz-Andreu, S. Lucy, S. Babić, D. N. Edwards, 67–85. London, New York: Routledge.
- – –. 2015a. "Biography of a Hill: Novi Pazar in South-Western Serbia". In *The Lives of Prehistoric Monument in Iron Age, Roman and Medieval Europe*, eds. M. Díaz-Guardamino, L. García Sanjuán, D. Wheatley, 249–264. Oxford: Oxford University Press.
- – –. 2015b. "Theory in Archaeology". In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, Vol 1*, ed. James D. Wright, 899–904. Oxford: Elsevier.
- Benac, Alojz. 1987. Predgovor za *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, ur. Alojz Benac, 11–14. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- – –. 2012. *Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Benac, Alojz i Borivoj Čović. 1957. *Glasiac, dio II – Željezno doba*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Čače, Slobodan. 1986. Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku. *Radovi Filozofskog fakulteta 24*: 13–32.
- Čović, Borivoj. 1979. „Kneževski grobovi glasićkog područja”. U *Sahranjivanje kod Ilira*, ur. M. Garašanin, 143–169. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Džonson, Metju. 2008. *Arheološka teorija*. Beograd: Klio.
- Đuknić, Milena i Borislav Jovanović. 1966. *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*. Čačak: Narodni muzej.
- Edwards, David N. 2005. "The archaeology of religion". In: *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, eds. M. Diaz-Andreu, S. Lucy, S. Babić, D. N. Edwards, 110–128. London, New York: Routledge.
- Hodder, Ian. 2012. *Entangled. An Archaeology of Relationships between Humans and Things*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Jones, Andrew. 2002. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jovanović, Borislav. 1979. „Atenica i kneževski grobovi na Glasincu”. U *Sahranjivanje kod Ilira*, ur. Milutin Garašanin, 63–71. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Kuzmanović Zorica. 2009. Upotreba etnografskih analogija u arheološkom zaključivanju. *Etnoantropološki problemi IV/1*: 133–148.
- – –. 2010. Refleksivno mišljenje – zamena za analogiju? Primer debate o antičkoj ekonomiji. *Etnoantropološki problemi V/1*: 151–164.
- Lucas, Gavin. 2001. *Critical Approaches to Fieldwork. Contemporary and historical archaeological practice*. London, New York: Routledge.

- — —. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mihajlović, Vladimir D. 2015. „Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima” Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Palavestra, Aleksandar. 1984. *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut.
- — —. 2009. „Fragmentation of Amber Necklaces in the Central Balkans Iron Age”. In *Amber in Archaeology, Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology*, 164–177. Belgrade: National Museum.
- Palavestra, Aleksandar i Vera Krstić. 2006. *Magija čilibara*. Beograd: Narodni muzej.
- Parker Pearson, Mike. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton.
- Pruitt, Tera C. 2011. “Authority and the production of knowledge in archaeology” Doctoral diss. University of Cambridge.
- Thurston, Tina. 2009. Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity? *Journal of Archaeological Research* 17 (4): 347–423. DOI 10.1007/s10814-009-9032-z
- Vasić, Rastko. 1986. Prilozi proučavanju Atenice. *Zbornik radova Narodnog muzeja Čačak* 16: 5–21.
- — —. 1987. „Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice”. U *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ur. Alojz Benac, 644–651. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Staša Babić

Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Zorica Kuzmanović

Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Atenica: in search of lost pyre

Symbolic and cult practices of a community undoubtedly play an important role in the formation of funerary contexts. On the other hand, in the absence of written records on these practices, archaeologists are inclined to base their interpretations upon generalized and simplified ideas on “primitive cults”, such as “solar cult”. In this line of inference, technical aspects of the record are neglected in order to obtain the preconceived symbolic “messages”. Among the princely graves of the Central Balkans, the mounds in Atenica near Čačak have long represented the only example of this type of funeral investigated in the course of systematic archaeological excavations; therefore, numerous researchers have devoted special attention to the construction of these tumuli and the possibilities

of interpretation of the rites performed there. In this respect, special significance is assigned to the so-called “ritual area” of the mound II – three rectangular areas bordered by rows of pebbles, with conical pits filled by dark earth, fragments of pottery and burnt bones. The interpretations have ranged from the ideas about cremated human sacrifice, over a replica of a sanctuary, to the complex symbolic of solar cult, expressed in numeric regularities. On the other hand, since the buried individuals are cremated, the areas defined as funerary pyres have been identified in both mounds – relatively small crescent-shaped areas of pebbles with traces of burning. Practical incongruence stemming from this interpretation has remained unexplored, in the effort to link the complex ritual of cremation to the symbolic ideas perceived as appropriate for the cultural context of the Atenica burials – human sacrifice, solar cult. In the circular line of argument, more or less implicitly, these ideas have been applied as the starting premises for the wider interpretation of the cult practices of the community whose exceptional members were buried under the mounds near Čačak.

Keywords: Atenica, princely graves, funerary pyre, symbolics of funerary record, analogic reasoning

Atenica: à la recherche de bûcher perdu

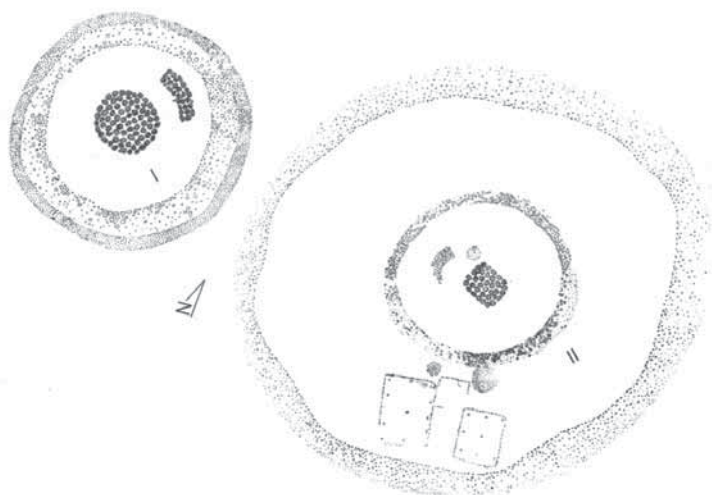
Les contextes funéraires sont évoqués dans les observations écrites des archéologues et, au cours de leurs formations, les représentations des symboles et des cultes des communautés jouaient un rôle important. Ces représentations étant dépourvues de traces écrites, les archéologues avaient tendance à fonder leurs interprétations sur les idées générales ou simplifiées des « cultes primitifs » comme « le culte solaire ». Dans ce procédé, les aspects techniques des écrits sont négligés au profit des interprétations hypothétiques des « messages » symboliques. Dans la zone centrale des Balkans, parmi les tombes princières, les tumulus d’Atenica près de Čačak, représentèrent longtemps le seul exemple d’enterrement de ce genre qui était étudié, et ceci dans le cadre des recherches méthodiques en archéologie, et où, un certain nombre d’auteurs prêtait une attention particulière à la construction de ces tertres funéraires et aux interprétations des rituels qui suivaient le défunt. Dans ce contexte, c’est la « superficie rituelle » du tumulus II qui est particulièrement importante – trois espaces rectangulaires limités par des rangées de cailloux, avec des fosses spiralées disposées de manière régulière, remplies de terre noire, de fragments de céramique et d’os calcinés. On supposa d’abord qu’il s’agissait de tombes de victimes incinérées, puis de répliques de sanctuaires et enfin de symboles complexes du culte solaire exprimés selon des normes astrologiques. Étant donné qu’il s’agissait de personnes incinérées, on identifia des bûchers dans les deux tumulus – constructions voûtées relativement petites, avec des rangées de cailloux sur lesquels on

avait aperçu des traces d'incinération. Toute une série de contradictions issues de ces interprétations furent mises de côté, en essayant de relier le rituel funéraire complexe avec des représentations symboliques perçues comme exemplaires pour le contexte culturel des enterrements à Atenica – victimes, culte solaire. Dans un procédé circulaire argumenté, ces idées ont été plus ou moins passées sous silence et prises comme point de départ pour les interprétations des pratiques funéraires des communautés qui enterraient leurs dignitaires dans les tumulus près de Čačak.

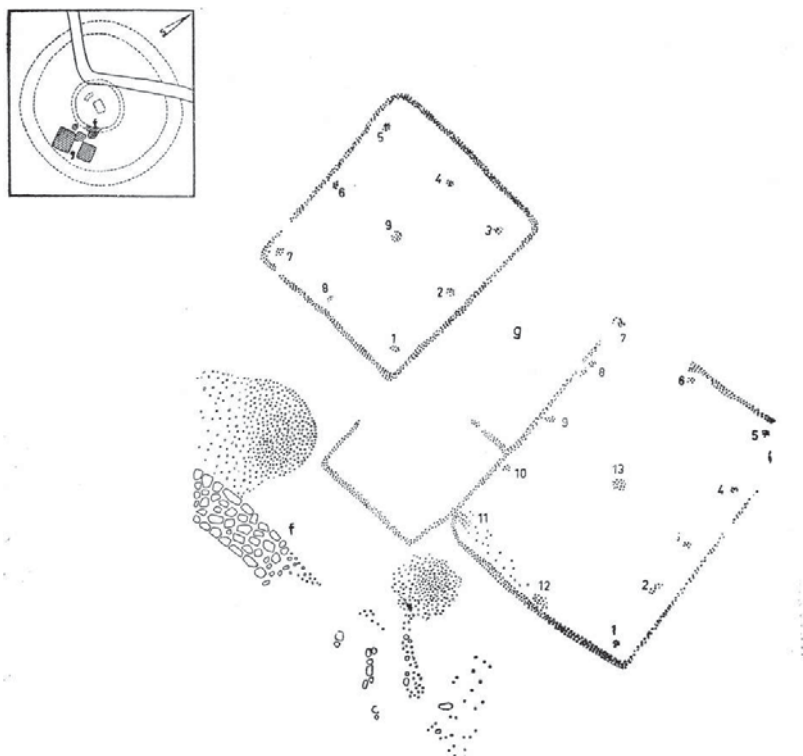
Mots clefs: Atenica, tombes princières, pratiques funéraires, bûchers, symbolisme des écrits funéraires, conclusions analogiques

Primljeno / Received: 3. 7. 2016.

Prihváeno / Accepted for publication: 21. 7. 2016.

Sl. 1. Osnova humki (prema Đuknić i Jovanović 1966)

Sl. 2. Žrtvena površina (prema Đuknić i Jovanović 1966)